

Radivoj Radić

DRUGO LICE
VIZANTIJE

*E*EVOLUTA

Главни и одговорни уредник
Бојана Тебић Радић

Ликовни уредник
Душан Шевић

РАДИВОЈ РАДИЋ

ДРУГО ЛИЦЕ
ВИЗАНТИЈЕ

НЕКОЛИКО СПОРЕДНИХ ТЕМА

EVOLUTA

Мојој Бојани

ПРЕДГОВОР

Идеја за књигу *Друго лице Византије* настала је још у децембру 1997. године током мог боравка у византолошком центру Дамбартон Оукс у Вашингтону (САД) где сам био у прилици да обавим део уводних истраживања и сакупим неке веома важне и тешко доступне изворе, као и одговарајућу научну литературу. Због мојих многобројних научних и наставних обавеза писање *Другог лица Византије* било је успорено, али се зато хеуристичка основица непрестано ширила. Како било, исход таквих настојања је књига која управо излази пред читалачку публику.

Ова књига је контрапунктирање на моју студију *Слике у њој Византији, 1180–1204*, I-II, Београд 2000. јер је у њој слика о Византијском царству исувише обојена тамним тоновима, што је с обзиром на тему сасвим разумљиво. Настојао сам да покажем да је хиљадугодишња империја имала и своје другачије, ведрије лице.

Две једноставне чињенице представљале су полазиште за подухват кога сам се латио. Прва уважава околност да је историја наука о прошлости, а друга истрајава на томе да је прошлост све што се догодило. Историју, дакле, не чине само ратови, велике личности, епохални догађаји, религија или администрација него и обичан свакодневни живот, „мали“ људи, привидно мање значајна или готово безначајна збивања. У књизи сам се бавио овим другим питањима и зато сам у поднаслову нагласио да је реч о „неколико споредних тема“, при чему је и придев „споредне“ ипак само услован и недовољно прецизан.

У шест поглавља, које чине *Друго лице Византије* своје важно место нашле су једна збирка шала, медицински трактат, просопографске белешке о незнатним људима, феномен времена као трајања, пољопривредна енциклопедија и сановник. Желео бих да се будући читаоци осећају као да су у старим кинематографима и да пред њиховим очима промичу слике које им попут бенгалске ватре осветљавају један непознат и заувек нестао свет.

Београд,
септембар 2014. године

Радивој Радић

Г л а в а

И ВИЗАНТИНЦИ СУ УМЕЛИ ДА СЕ ШАЛЕ

„Смех је средствио за смирење без њројрајних њоследица.“
Марк Твен (1835–1910)

„Хумор је њојас за њливање реком живоѡа.“
Џонатан Свифт (1667–1745)

Погрешне представе о средњем веку као периоду заостајања и учмалости, које су дуго пратиле овај период људске историје и које су као неумесне и нетачне оповргнуте бројним радовима медиевиста XIX и XX столећа, на неки начин још живе и сведоче о томе да се предрасуде тешко искорењују. Наравно, ни Византија, једна од најсјајнијих средњовековних цивилизација, није била поштеђена тако поједностављених и недвосмислено негативних, а каткад и веома грубо уобличених оцена. Због тога је Царство са престоницом на Босфору дуго било безразложно занемаривано. Међутим, та неправда је у научним круговима одавно исправљена, а рехабилитација Византије истовремено чини и занимљиво поглавље у развоју европске историјске мисли и естетских стремљења у XIX и XX столећу.¹ Једино се каткад из појединих политичких кругова, неуких и још више тенденциозних, може чути оцена да земље византијског цивилизацијског круга, као духовне наследнице „оријенталне деспотије“ (синтагма која, наводно, симболизује Византијско царство) нису способне за савремену демократију. Неспорно је да овакве оцене немају никакву сциентистичку веродостојност и остају заробљене у приземној равни тривијалне дневне политике.

Ипак, сенка „мрачног“ средњег века попут тешко прозирне завесе на неки начин и даље прекрива и оновремене људе које смо склони да замишљамо као озбиљне, побожно усредсређене, забринуте, уплашене и у сваком случају људе којима су осмех, а поготово гласан смех нешто страшно. Намргођени оклопници, фанатични мисионари, смирени монаси, аморални евнуси, уморни сељаци, груби поморци, верски затуцане богомољке, грамзиви трговци, свирепи ратници, чине тако уоквирен демографски

¹ *Oksfordska istorija Vizantije*, prir. S. Mango, prev. M. Miloradović i P. J. Marković, Beograd 2004, 7. Такође в.: М. Я. Сюзюмов, *Историческая роль Византии и её место во всемирной истории*, Византийский временник 29 (1968) 32–44.

миље средњег века. Сасвим је јасно да се и за Византинце, као важан део средњовековне популације, уврежило мишљење да су озбиљни, смркнути и церемонијално уштогљени.

СМЕХ НИЈЕ НЕШТО НЕДОЛИЧНО

Последњих година такве представе о Византинцима почеле су не само да се преиспитују него и да се подвргавају ревизији. Већина истраживача усмерава пажњу на културу смеха укорењену у фолклору и својствену нижим слојевима византијског друштва, Ипак, и такозвана висока култура Византије у низу случајева се показује сасвим далеком од окошталих стереотипа који јој се приписују на основу поједностављеног закључивања.² Од XI века у Византији се појављује низ литерарних текстова наглашено ироничног садржаја. На пример, иронија је у великој мери својствена неким стиховима песника и великодостојника Христофора Митиленског.³ Он је исмејавао халапљиве монахе или лаковерне калуђере попут Андрије који је скупљао лажне реликвије.⁴

Није тешко уочити иронију ни у шароликој писаној заоставштини Михаила Псела који је такође живео у XI веку. Овом византијском филозофу, државнику и историчару, иначе веома наклоњеном игри и театралности, био је природан и особени цинизам.⁵ Иронична нота провејава и из појединих одломака у историјском спису Никите Хонијата, писца који пише на размеђу XII и XIII столећа, мада је унеколико запретена и није тако очигледна као код Михаила Псела.⁶

И у делу историчара Георгија Пахимера, који је писао у првој деценији XIII века, заискри нека врста углађене малициозности. На пример, када говори о узурпацији младог, али већ прослављеног и веома популарног војсковође Алексија Филантропина, који је у касну јесен 1295. године устао против цара Андроника II Палеолога (1282–1328), Пахимер наглашава велику подршку малоазијских провинција његовој побуни. Подржан од својих војника и ослоњен на локално становништво, надахнуто једном врстом провинцијског патриотизма, Алексије Филантропин је

² Я. Н. Любарский, *Иронические византийцы?* Homo Balcanicus. Поведенческие сценарии и культурные роли. *Античность – Средневековье – Новое время*, Балканские чтения 6 (Тезисы и материалы), Москва 2001, 55 (у даљем тексту: Любарский, *Иронические византийцы*).

³ Любарский, *Иронические византийцы*, 55.

⁴ Die Gedichte des Christophoros Mitylenaios, ed. E. Kurtz, Leipzig 1903, № 135, 91; № 114, 76-80. Cf. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. P. Kazhdan, I, New York – Oxford 1991, 442 (A. Kazhdan) /у даљем тексту: ODB/. Такође в. Е. Follieri, *Le poesie di Cristoforo Mitileneo come fonte storica*, Зборник радова Византолошког института 8–2 (1964) 133–148.

⁵ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (репринт 1998), 326 (у даљем тексту: Острогорски, *Историја*); Любарский, *Иронические византийцы*, 55.

⁶ Любарский, *Иронические византийцы*, 55.

релативно лако преузео потпуну контролу над областима које су му раније поверене. „На том подручју царско име се више није ни помињало“ – са немилосрдном злурадешћу бележи Георгије Пахимер – „осим када су се збијале шале.“⁷

Досетљиве и са пуно духа уобличене формулације могу се срести и у историјском делу Нићифора Григоре, полихистора и великана византијске историографије XIV столећа. Једну такву, срочену попут максиме, налазимо у опису занимљиве епизоде из византијско-српских односа која се датује у 1334. годину. Реч је о бекству најбољег византијског војсковође Сиргијана у Србију на двор краља Стефана Душана и о колоплету узбудљивих догађаја који су потом уследили.⁸ Предвођена Сиргијаном, српска војска је победоносно наступала према Солуну, другом граду Царства, што је сасвим онеспокојило цариградску владу. У недостатку других решења, цар Андроник III Палеолог (1328–1341) одлучио се за атентат, па је, као „тројанског коња“, у непријатељски логор послао великаша Сфранциса Палеолога, који се после фингираног бекства придружио Сиргијану.⁹ Будући да је византијски војсковођа непрестано био окружен својим људима, атентатор није могао да нађе прилику и изврши егзекуцију, а да се не изложи великом ризику. Због тога је цару Андронику III послао поруку коју Нићифор Григора стилизује на овај начин: „Можда је срамота дуго избивати и вратити се празних руку, али је још већа срамота избивати и, не само ништа не учинити него и негде код непријатељских капија дати свој живот.“¹⁰

Очито је да смех и духовитост у Византијском царству нису били природени само најнижим слојевима друштва, беспризорном пуку према којем су византијски интелектуалци имали веома негативан став. Довољно је само подсетити се термина *охлократија* (ὀχλοκρατία), у значењу владавина руље, светине, олоша, термина који византијски писци преузимају од античких, Полибија, Плутарха или Дион Касија,¹¹ а у намери да

⁷ Georges Pachymères Relations Historiques, III, éd. A. Failler, Paris 1999, 245. Cf. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282–1328*, Cambridge (Mass.) 1972, 82-83; Р. Радић, *Византијски војсковођа Алексије Филантропин*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998) 102 (= *Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје*, Београд 2012², 67).

⁸ Р. Радић, *Четири византијска ђребеја у Србији*, Београдска отворена школа: 1993–2003, 10 година, Београд 2003, 65–68 (= *Византија и Србија: ђламен и одсјаји*, Београд 2010, 119–120)

⁹ Р. Радић, *Сфранцис Палеолог – ђросојографска белешка*, Зборник радова Византолошког института 29–30 (1991) 193–204 (= *Из Цариграда у српске земље: студије из византијске и српске историје*, Београд 2012², 11–22).

¹⁰ Nicephori Gregorae Byzantina Historia, ed. L. Schopen – I. Bekker, I, Bonnæ 1829, 499. Превод: *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, Београд 1986, 220 (С. Ђирковић).

¹¹ E. A. Sophocles, *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods (From B. C. 146 to A. D. 1100)*, Cambridge Mass. – London – Oxford 1914, 827; A. Bailly, *Dictionnaire grec français*, rédigé avec le concours de E. Egger, éd. L. Séchan et P. Chantraine, Paris 1950, 1433; И. Х.

означе ситуације у којима су се власти домогли они са дна друштвене лествице. Смех и хумор, дакле, провејавају и у делима која с разлогом убрајамо у врхунске домете византијске „лепе“ књижевности, а чак су и припадници цркве умели да искажу своју духовитост.

С тим у вези, умесно је упозорити да је окоштала подела на два супротстављена модела, узбуркану и стихијну народну културу смеха, с једне, и статичну, свечану и према небесима усмерену религиозну културу, с друге стране, заправо артифицијелна. Оне нису одвојене непремостивим јазом него се на особен начин додирују. Тако се, на пример, и узвишени чин претварање Бога у Човека, при чему се у овом другом спајало божанско и људско, испољио као својеврстан амалгам озбиљности и трагичности, величанственог и смешног, велелепног и гротескног. Бог, оваплоћен у човеку Исусу Христу, на свет је дошао у штали, а овоземаљски живот завршио разапет на крсту и у друштву двојице окорелих разбојника.¹²

О СМЕХУ, КОМИЦИ И ХУМОРУ, НАУЧНО

У енциклопедијама, од оних најопштијих, као и у одговарајућој научној литератури, може се прочитати да је *смех* „изражајни покрет који се састоји од неких типичних мимичких реакција и гласова различитог интензитета (смешак, гласан смех, кикот, ‘грч смеха’ итд.)“.¹³ У смеху, као спонтаној мимичкој експресији одређеног емоционалног стања, учествују мишићи уста, ждрела и гркљана, дисајних органа и понекад и вратни и стомачни мишићи.¹⁴

Смех је један од сегмената људског понашања и представља изражавање среће или осећања радости. Он је начин да људи искажу своје намере, што доводи до социјалне интеракције јер смех твори емотивни контекст разговара и односа са другим. Каткад може бити „заразан“, односно такав да изазива смех и код других, па онда добија облик позитивне повратне информације.¹⁵

У најмању руку постоје два начина која могу изазвати смех. Први је последица рефлекторно-физиолошких радњи, односно спољашњих надражаја као што је голицање, а други проистиче из одређених афективних стања која су настала у посебним (комичним) ситуацијама. Осим тих облика познати су и патолошки изливи смеха – на пример тзв. сар-

Дворецкий, *Древнегреческо-русский словарь*, под редакцией С. И. Соболевского, том II (М – Ω), Москва 1958, 1213.

¹² А. Gurevič, *Problemi narodne kulture u srednjem veku*, prev. L. Subotin, Beograd 1987, 278 (у даљем тексту: Gurevič, *Problemi narodne kulture*).

¹³ *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, VII, Zagreb 1964, 79 (у даљем тексту: *ELZ*).

¹⁴ А. Poro, *Enciklopedija psihijatrije*, red. V. Adamović, prev. M. Bašić et al., Beograd 1990, 621.

¹⁵ *ELZ*, VII, 79.

донски смех¹⁶ – који се јављају код неких душевних болесника, а нису исход никаквих спољашњих узрока.¹⁷

Распрострањено је мишљење да је смех једна од најелементарнијих инстинктивних радњи, а у прилог тој тези наводи се и чињеница да се смех може изазвати спољашњим надражајима и код новорођенчади, и код високоразвијених врста мајмуна. Ако се узму у обзир разнолике врсте смеха и бројни поводи, он се јавља и као израз ироније, наивности, кокетерије, презира, симпатије, збуњености, осећаја надмоћи, па чак и беспомоћне патње. Поједини естетичари наглашавају појам смеха као својеврсну реакцију на одређене основне облике комичног, односно као „коректив мањих друштвених грешака.“¹⁸

У тесној вези са смехом је и *комика*, односно „оно што побуђује смех, веселост, која се често означава као једна категорија естетског“. Ипак, бројни покушаји да се суштина комичног одреди јасно и недвосмислено остају у равни недореченога. У изворишта комичног могу се убројати уочавање неког противречја, сукобљавање контрастних симболика, преплитање идејно садржајног и значајног с бесмисленим и безначајним, великог и узвишеног са малим и баналним, отменог и достојанственог с простим и незграпним.¹⁹

Према старогрчком филозофу Аристотелу, комика је увек нека погрешка, заблуда или извитопереност облика, али безболна и нешкодљива. Енглески филозоф Томас Хобс суштину комике види у изненађењу, неочекиваности које је праћено наглим буђењем осећаја властите надмоћи, односно победе над туђом или сопственом инфериорношћу. Немачки мислилац Имануел Кант сматра да се у основи комичног налази доживљај бесмисла. Смех се рађа као угодно ослобађање енергија окупљених у неком очекивању, али су се оне сасвим распилуле ни у шта. Артур Шопенхауер сматра да комичност израња из „одједном уочене неподударности између неког појма и реалног предмета“. Француски филозоф Анри Бергсон тврди да је комична „она страна људске личности по којој она наликује на ствар, онај вид људских збивања који својом укрупњеношћу на сасвим особит начин опонаша једноставни механизам, аутоматизам, укратко кретање без живота“.²⁰

¹⁶ Сардонски или сардонични смех представља покретање мишића лица које личи на смех, а изазива га отровна трава са острва Сардиније, *Sardonia herba*, од чијег се укуса развлаче уста. У фигуративном значењу то је подруглив, односно циничан, пакостан смех. Уп.: М. Вујаклија, *Лексикон сѝраних речи и израза*, Београд 2006⁹, 782; И. Клајн – М. Шипка, *Велики речник сѝраних речи и израза*, Нови Сад 2008³, 1111.

¹⁷ *ELZ*, VII, 79.

¹⁸ *Исѝо*.

¹⁹ *ELZ*, IV, 289.

²⁰ *Исѝо*.

Ма како то можда парадоксално звучало, комично показује непрестану везу са трагичним будући да и оно истиче дисхармоничне моменте нашег бића. На пример, нека гротескна фигура, која је заправо израз брутално-трагичног, може изазвати грохотан смех код детета и примитивног човека. Управо на тој привидној противречности и преплитању комичног и трагичног израста оно што називамо трагикомедијом.²¹

У психоаналитичкој теорији важан је и *хумор* који се сагледава као здрав и нормалан психолошки механизам одбране.²² Веома је занимљива етимологија ове речи која долази из латинског језика (*humor*), а њено првобитно значење је влага, течност, сок.²³ Израз потиче из медицинских теорија античких лекара о тзв. животним соковима који, распоређени у различитим размерама у људским организмима, пресудно одлучују не само о телесној конституцији и физиолошким особинама него и о психичким својствима, нарави и расположењу појединца. Отуда је првобитно значење речи хумор означавало расположење. С временом се значење речи лагано мењало и почело примењивати на само један сегмент расположења – на ведро, весело и пријатно расположење. Данас реч хумор означава смисао за комично, односно посебну психичку способност да се у различитим ситуацијама, догађајима и односима или вербалном изражавању уочи њихова смешна страна.²⁴ Истовремено, хумор је и уобличавање комичних доживљаја у виду различитих шала, досетки, пошалица, надимака, анегдота, стихова, књижевних састава.²⁵

Особа хумором истовремено задржава принцип осећања задовољства, али притом не прелази границу нормалности, као што је то случај код неких других психолошких механизма одбране.²⁶ Аустријски научник и оснивач психоанализе Сигмунд Фројд сматрао је шале и омашке феноменима који откривају постојање несвесног. Он је разликовао *комично*, *гук* и *хумор* сматрајући да су они средства помоћу којих се може празнити психичка енергија и его заштитити од утицаја претећих мисли или догађаја, посебно анксиозности и страха.²⁷ На основу животне и психотерапијске праксе показало се да хумор има важну функцију у друштвеној интеракцији. Он снижава анксиозност и страх, и повећава блискост и смањује дистанцу међу људима.²⁸ Клиничка психотерапијска пракса је

²¹ *Исц̃ио*.

²² А. М. Colman, *A Dictionary of Psychology*, Oxford 2001, 341.

²³ *ELZ*, III, 469; *Ž. Trebješanin, Rečnik psihologije*, Beograd 2008⁴, 178 (у даљем тексту: *Trebješanin, Rečnik psihologije*).

²⁴ *ELZ*, III, 469.

²⁵ *Исц̃ио*.

²⁶ Lj. Erić, *Rečnik straha*, Beograd 2007, 159 (у даљем текст: *Erić, Rečnik straha*).

²⁷ *Исц̃ио*.

²⁸ *Исц̃ио*.

показала да се хумор често користи у психотерапији, како индивидуалној, тако и породичној.

Смисао за хумор, под којим се подразумева осетљивост, односно пријемчивост за хумор, смешно и комично, није подједнако развијена код људи. Тако неко воли црни хумор, неко доброћудни, неко луцкасти, неко хумор на сексуалне теме.²⁹ Смисао за хумор је одлика зрелих личности јер само оне имају способност да се дистанцирају од себе и бодрости и самопоуздања да живот схвате са ведрије стране и да се подсмехну својим манама.³⁰

Меродавни стручњаци нарочито истичу да је „смех један од најделотворнијих начина одбране од анксиозности и страха“.³¹ Он је у стању да тренутно ублажи страх, али ипак није ефикасан током трајања акутног напада панике. За смех се још може нагласити да има „магичну снагу, да постоји само у горњем свету, да је утук за демоне, да исто као што петлово певање растерује подземне, ноћне демоне, он је не само знак доброг расположења већ је то и најјача манифестација живота“.³²

ТРЕБА СЕ РАДОВАТИ ЖИВОТУ

Одавно је проницљиво примећено да је смех једна од најозбиљнијих ствари. Отуда недостатак смеха у неком друштву постаје знак за одређену врсту узбуне. Као што су се потпуно предавали жалости у тренутку смрти својих најмилијих, Византинци су умели и да се бескрајно радују. Житељи Царства су се темељно припремали за празнике, од којих су неки дуго задржали пагански карактер, и ишчекивали су их са великим нестрпљењем. Неколико дана раније они би из ковчега вадили своју најбољу одећу и брижљиво је чистили и дотеривали.³³ Уз то, старали су се да имају нову обућу и припремали су велике залихе хране за трпезу. Приређивали су обилне гозбе на којима су певали и играли, смејали се, лупали једни другима на врата, збијали шале. У таквим приликама наступала је свеопшта опуштеност и заборављале су се класне разлике. Тада је било сасвим уобичајено да господар седи са својим робовима, да газда игра са слугама неке друштвене игре, да се сви заједно веселе.³⁴ У тим данима улице великих византијских градова Цариграда, Антиохије, Александрије или Солуна, али и улице малих сеоских насеља, биле су бучне и живе, испуњене добрим расположењем и смехом.

²⁹ Trebješanin, *Rečnik psihologije*, 449.

³⁰ *Исѿо*.

³¹ Erić, *Rečnik straha*, 329.

³² *Исѿо*.

³³ А. А. Ćekalova – М. А. Poljakovska, *Život i običaji u vizantijskom društvu*, prev. V. Janičijević, Beograd 2003, 49 (у даљем тексту: Ćekalova – Poljakovska, *Život i običaji*).

³⁴ *Исѿо*, 49–50.

Трагична и комична маска, Хадријанова вила, мозаик

Извори бележе да је чак и Василије II (976–1025), василевс који је био страх и трепет за византијске непријатеље – један од најмоћнијих ромејских царева пред којим је, како каже један истраживач, „дрхтала јужна Италија“³⁵ – и који је сурово ослепео хиљаде Самуилових војника и стога понео епитет Бугароубица,³⁶ дакле, човек тешког карактера, неповерљив и заправо мрачан, имао обичај да се грохотом смеје тако да му се тресло читаво тело.³⁷ Углађени василевс Константин IX Мономах (1042–1055), један од наследника Василија II, волео је да они који су му се обраћали поводом неких тешких и озбиљних питања најпре, као неку врсту окрепљујућег увода, испричају неколико шала. Тако ће, мислио је цар, „мешајући горки лек са нечим слатким“ лакше поднети оно што следи, а то су неретко биле тегобне и непријатне ствари.³⁸ Смеху и досеткама био је наклоњен и василевс Андроник I Комнин (1183–1185). Будући да је био ведрога духа и врцав, па и заједљив, волео је да уз лак подсмех збија шале на рачун других. Међутим, мање је волео да

³⁵ Ф. Успенски, *Историја Византијског царства од XI до XV века*, прев. А. Пантелић, Београд 2000, 560.

³⁶ Острогорски, *Историја*, 294–295.

³⁷ Michele Psello, *Imperatori di Bisanzio* (Cronografia), vol. I, intr. D. Del Corno, Venezia 1984, 54 (у даљем тексту: Psello, *Imperatori di Bisanzio*).

³⁸ Psello, *Imperatori di Bisanzio*, 280.

трпи жаоке које су други упућивали њему, што је, наравно, казивало о његовој сујети.³⁹ Наведеним царевима свакако се може придодати и Исак II Анђео (1185–1195, 1203–1204), који је врата царске палате отворио за лакрдијаше, дворске луде, кепеце и, уопште, забављаче различитог профила.⁴⁰

Хумор и смех су свакако и велика историјска тема, а у томе ни Византијско царство није изузетак. Међутим, оцена да још није написана права студија о византијском хумору и даље је на снази.⁴¹ Наравно, тешко је претпоставити да би то могла бити само једна књига, без обзира на њену величину и свеобухватност. То, опет, не значи да у византологији нема вредних прилога на ту тему.⁴² Ипак, византијски хумор и смех који уз њега иде остају велики изазов за нараштаје византолога који долазе.⁴³

ДА ЛИ ЈЕ ЗЛО СМЕЈАТИ СЕ?

Негативан одговор на ово питање дао је Јован Хризостом (Златоуст), велики црквени отац и цариградски патријарх (398–404). Он је забележио: „Да ли је зло смејати се? Не, смех није зло, али су зло претераност и неумереност... Смех улази у нашу душу да је одмори, а не да је уништи.“⁴⁴ Знаменити богослов, дакле, истрајава на благотворном, па и лековитом утицају који смех може имати на људску психу.

³⁹ Ш. Дил, *Византијске слике*, прев. О. Косановић, Београд 2005³, 383 (у даљем тексту: Дил, *Византијске слике*).

⁴⁰ Nicetae Choniatae Historia, rec. J. A. Van Dieten, Berolini 1975, 441 (у даљем тексту: Chon.).

⁴¹ Тако с разлогом сматра S. Skrzyniarz, *O aktualności humoru bizantyńskiego*, Byzantina Europaea. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Waldemarowi Ceranowi, red. M. Kokoszko i M. J. Leszka (Byzantina Lodziensia XI), Łódź 2007, 525 n. 2 (у даљем тексту: Skrzyniarz, *O aktualności humoru*).

⁴² На пример, види G. Soyter, *Humor und Satire in der byzantinischen Literatur*, Sonderabdruck aus den „Bayerischen Blättern für das Gymnasialschulwesen“, München 1928, 147–162, 224–239 (у даљем тексту: Soyter, *Humor und Satire*); F. Dölger, *Lachen wider den Tod*, Pisculi (Münster 1939) 80–85; G. Soyter, *Griechischer Humor von Homers Zeiten bis Heute*, Kulturgeschichtlich interessante Texte aus Drei Jahrtausenden, Berlin 1959, 83–123 (у даљем тексту: Soyter, *Griechischer Humor*); М. Kyriakis, *Satire and Slapstick in Seventh and Twelfth Century Byzantium*, Byzantina 5 (1973) 291–306; С. С. Аверинцев, *Поеѝика рановизантијске књижевности*, Београд 1982, 179 et passim (у даљем тексту: Аверинцев, *Поеѝика*); В. Baldwin, *A Talent to Abuse: Aspects of Byzantine Satire*, Byzantinische Forschungen 8 (1982) 19–28; L. Garland, *And His Bald Head Shone Like a Full Moon... An Appreciation of the Byzantine Sense of Humour*, Parergon 8 (1990) 1–31; L. Garland, *Basil II as Humorist*, Byzantion 69 (1999) 321–343; J. Haldon, *Humour and everyday in Byzantium*, Humor, History and Politics in Late Antiquity and Early Middle Ages, ed. G. Halsall, Cambridge 2002, 48–71 (у даљем тексту: Haldon, *Humour*).

⁴³ М. Lauxtermann, *Byzantine laughter*, Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies, London, 21–26 August, 2006, vol. II (Abstracts of Panel Papers), London 2006, 169.

⁴⁴ Аверинцев, *Поеѝика*, 302 н. 22; Gurevič, *Problemi narodne kulture*, 384 н. 7.

Много пре Јована Хризостома о смеху је говорио познати хришћански мислилац Климент Александријски, за кога се сматра да је преминуо негде пре 215. године.⁴⁵ Он је, дакле, живео у превизантијско доба и „увек је тумачио етику лепог понашања у духу хеленске естетике мере“.⁴⁶ Климент Александријски је забележио о смеху: „Пристојна веселост, у складу са хармонијом лица, зове се осмех и јесте осмех невиних. Али нескладно кретање лица, ако се догађа женама, зове се кикотање и јесте блудни смех, ако је реч о мушкарцима – то је грохот, безочан смех достојан Пенелопиних просаца.“⁴⁷ Овде је посредни јасна алузија на једно место из Хомерове *Одисеје*:

„Рече Телемах, и просце Атена Палада нагна
У неисказани смех и њима помера памет.
Од тог тешкога смеха своје унаказе лице,
месо сирово још и крваво стану да једу,
очи се напуне суза, а душе им мишљаху на плач.“⁴⁸

Када је реч о односу према смеху, на византијске интелектуалце је у знатној мери утицао Јешуа Бен Сира, учени књижевник и мудрац који је живео у Палестини око 190. године.⁴⁹ Будући да су му били далеки „охолост властодржаца и богаташа“, али, истовремено, „није био далек гордости духовног аристократизма“, овај децентни „мудријаш“ је имао истанчано чуло за спољашњу пристојност понашања. Будући приврженик самодисциплине и достојанствене отмености, он у једном од својих афоризама поручује: „Глупак у смеху подиже свој глас, а паметан човек ће се тек осмехнути.“⁵⁰ Показало се да је збирка Бен Сириних сентенција, које је на грчки превео његов унук, умногоме утицала на неке византијске људе од пера.⁵¹

За разлику од антике која је смех прихватала као позитивну емоцију и сматрала га истинском врлином Хомерових божанстава, поједини црквени оци, као што су, на пример, Василије Велики и Јероним, имали су врло одбојан став према смеху. Василије Велики је са прекорним оперезом подсећао верујуће да је смех неспојив са вокацијом хришћанина. Притом му је као један од крунских аргумената послужила околност да се Исус Христос никада није смејао.⁵² Док су се антички богови смејали

⁴⁵ S. R. C. Lilla, *Clement of Alexandria*, Oxford 1971; *Енциклопедија православаља*, књ. II (И–О), Београд 2002, 985–986 (Г. Д. Мацаревић).

⁴⁶ Аверинцев, *Поеџика*, 302 н. 22; *ODB*, 1, 470–471 (Т. Е. Gregori).

⁴⁷ J. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, t. 8, Paris 1857, col. 448C–449A (у даљем тексту: PG). Уп. Аверинцев, *Поеџика*, 302 н. 22.

⁴⁸ Хомер, *Одисеја*, прев. М. Ђурић, Београд 2002, 381, 345–349.

⁴⁹ Аверинцев, *Поеџика*, 174–176.

⁵⁰ *Исџо*, 176–179

⁵¹ *Исџо*, 179.

⁵² PG, t. 31, col. 961c. Cf. *ODB*, II, 1189 (А. Kazhdan).

не само често него и бучно, Христос се представља уплакан.⁵³ Никако не би требало губити из вида поруку из *Новој завети*: „Тешко вама који се смејете сада, јер ћете заридати и заплакати.“⁵⁴

На другој страни, према Светом Јерониму, смех је био знак безбожности и стога, веровао је, биће кажњен на Страшном суду.⁵⁵ Знатно толерантнији од поменуте двојице био је њихов нешто млађи савременик Јован Златоусти, који је разликовао допустив и неумерен смех.

Хорикије из Газе, хришћански ретор из VI века, истрајавао је на чињеници да смех разликује човека од животиње и да разумни и разборити људи никада не пропуштају прилику да се веселе и смеју.⁵⁶

Није без значаја ни чињеница да су монашке заједнице биле непријатељски расположене према смеху. Црквени оци прихватили су смех као израз духовне радости и као ругање паганском свету и исмејавање свакодневних овоземаљских тема.⁵⁷ Византијски духовник Јован IV Нистевтис (Посник), цариградски патријарх (582–595), у византијској историји упамћен и као први цариградски првосвештеник који је у својој титули службено понео епитет „васељенски“,⁵⁸ обратио се монасима следећим поучним речима:

„Задржавајући пажљиво скромно понашање.
Као што треба, монаше, обори поглед,
На све стране недолично не бацај погледе (...)
Води разговоре тихе и кротке,
Ни са ким не заборављај, монаше, на скромност.
Нека твој смех буде миран осмех:
Не кикоћи се, не показуј ограду зуба.“⁵⁹

Чувени монах и игуман манастира Свете Катарине на Синају Јован Лествичник, који је живео у завршним деценијама VI и првој половини VII столећа,⁶⁰ у свом главном делу *Рајска лесџивица* дао је изванредан опис људских врлина и страсти,⁶¹ и њиховог доживљавања, јединствен у целој

⁵³ А. Kazhdan – Ž. Konstabl, *Vizantija – ljudi i moć*, prev. Ž. Petrović, Beograd 2009, 83.

⁵⁴ Јеванђеље по Луки, 6, 25.

⁵⁵ ODB, II, 1189 (A. Kazhdan).

⁵⁶ Л. А. Фрейберг, „Апологија мимов“ *Хорикија*, Античност и Византија, Москва 1975, 323 (у даљем тексту: Фрейберг, „Апологија мимов“ *Хорикија*).

⁵⁷ N. Adkin, *The Fathers on Laughter*, *Orpheus* 6 (1985) 148–152; ODB, II, 1189 (A. Kazhdan).

⁵⁸ ODB, I, 675–676 (A. Papadakis).

⁵⁹ R. Santarella, *Poeti bizantini*, I, Milano 1948, 56–57. Уп. *Памятники византийской литературы IV–IX веков*, отв. ред. Л. А. Фрейберг, Москва 1968, 215–216 (у даљем тексту: *Памятники*, I); Аверинцев, *Поетика*, 302 н. 22.

⁶⁰ ODB, II, 1060–1061 (A. Kazhdan – R. S. Nelson); Д. Богдановић, *Ликови свештеника*, Београд – Бања Лука – Нови Сад 2008, 65–66.

⁶¹ PG, t. 88, col. 632–1209. Српски превод: Свети Јован Лествичник, *Лесџивица*, прев. Д. Богдановић, Манастир Хиландар 2003⁴, 19–217 (у даљем тексту: Јован Лествичник, *Лесџивица*).

Византинци су волели гардеробу живих, јарких боја.

подвижничкој литератури.⁶² На основу његовог излагања изводи се закључак да су две основне страсти из којих проистичу све остале стомакоугађање и гордост. Из њих полазе два дуга низа, или „ланца“ како би рекао Лествичник, и ти низови обухватају све страсти које наводи у својој *Лесџвици*. Тако се у првом низу, на чијем је челу стомакоугађање, налази и смехотворство, заједно са блудом, дрскошћу, среброљубљем, гневом, очајањем, славољубљем, леношћу.⁶³ Према класификацији коју предлаже Јован Лествичник, збијање шала (εὐτραπέλια), као и сродни смех (γέλως) или смехотворство (γέλωτοποιία), налазе се под непосредним утицајем страсти стомака и блуда.⁶⁴ Синајски калуђер поново помиње смех када записује: „Ако смиреноумљу ништа не одговара тако као плач, онда му без сумње ништа није тако

⁶² *Енциклопедија православања*, II, Београд 2002, 894-895 (А. Т. Ракита) /у даљем тексту: *ЕП*/. Такође в. В. Јеротић, *Учење св. Јована Лесџвичника и наше време*, Београд 1997.

⁶³ Д. Богдановић, *Јован Лесџвичник у визанџијској и старој српској књижевности*, Београд 1968, 49.

⁶⁴ Исто, 52, Такође в. С. А. Иванов, „Остроумие“ в Визанџии: *Eutrapelia*, *Античная древность и средние века* 41 (2013) 60–77.

супротно као смех.⁶⁵ Из наведеног се јасно и недвосмислено види да смркнути и преозбиљни монах није много ценио смех и на њега је гледао као на особену манифестацију човекове несавршености.

Овде би било занимљиво изнети и стајалиште филозофа стоика о смеху. Опхрвани горком меланхолијом, они нису имали превелико разумевање за ову врсту људских манифестација. Епиктет, првобитно роб, а касније ослобођеник и учитељ филозофије у Риму,⁶⁶ поручује: „Не смеј се често, ни многим стварима, ни преко мере.... Исто тако избегавај да изазиваш смех јер таква навика лако прелази у простоту и, у исти мах, кадра је да у твојих ближњих умањи поштовање према теби.“⁶⁷ Када је смех посредни, приметна је прилична подударност у ставовима стоика и појединих црквених аутора. Упадљиво је да и једни и други говоре у прилог некој врсти уздржаности. Међутим, слични ставови филозофа стоика и хришћанских писаца о овом питању ипак су настали из различитих разлога.

Ноткер, аутор који је потицао из латинског света западне Европе и писао почетком XI века,⁶⁸ дефинишући човека нарочито наглашава три његове особине: разумно биће, смртно биће и биће способно да се смеје. Штавише, он је сматрао да је човек не само способан да се смеје него и да изазива смех.⁶⁹

О смеху (γέλως) са медицинске тачке гледишта писао је Мелетије Монах, лекар и аутор медицинских списа о чијем се животу веома мало зна. Обично се датује у IX век, а сигурно је да није живео пре VII столећа и, засигурно, не после раног XIII века.⁷⁰ Био је духовник Манастира Свете Тројице у граду Тибериупољу у малоазијској теми Опсикион. Ослањајући се на списе лекара Галена, Григорија из Нисе, Немесија и Максима Исповедника, Мелетије је саставио дело *О њелесном сасијаву човека*.⁷¹ Он дефинише смех као „узнемирено покретање мишића лица или проширивање истих мишића изазвано кретањем унутрашњих органа“.⁷² Оваква оцена, која је увелико егзактна и, заправо, физиолошка, мање води рачуна о духовним димензијама, о, на пример, моралности и етици, а више о функционисању појединих људских органа у ситуацијама када је човечји организам из било ког разлога изложен смеху.

⁶⁵ PG, t. 88, col. 804. Превод: Јован Лествичник, *Лесџивица*, 73.

⁶⁶ V. Buhvald – A. Holveg – O. Princ, *Leksikon pisaca, filozofa, teologa antike (grčki, latinski i vizantijski autori): Tuskulum leksikon*, Beograd 2003, 86 (у даљем тексту: Buhvald – Holveg – Princ, *Tuskulum leksikon*).

⁶⁷ Flavije Arijan, *Priručnik Epiktetov*, prev. i uvod napisao M. N. Đurić, Beograd 2011, 51, 53.

⁶⁸ *Dictionary of the Middle Ages*, ed. J. R. Strayer, vol. IX, New York 1987, 188–190 (P. W. Tax).

⁶⁹ Gurevič, *Problemi narodne kulture*, 281.

⁷⁰ ODB, II, 1333 (A.-M. Talbot).

⁷¹ *Ibid.*

⁷² PG, t. 64, 1137b. Cf. ODB, II, 1189 (A. Kazhdan).

Овако поређана мишљења византијских људи од пера, богослова и, уопште, интелектуалаца, оснажују закључак да су Византинци у најмању руку имали амбивалентан однос према смеху, двојство које су, уосталом, и о многим другим питањима имали учени појединци. Било како било, уз извесне ограде, може се рећи да је Византинац и, уопште, човек средњег века, био „озбиљнији“, „забринутији“ и мање ведар од човека античке епохе. Ова се оцена, наравно, никако не може апсолутизовати.

И, напоследку, као неку врсту закључка наводимо поруку, чак неку врсту завештања коју је саставио Константин Манасис, византијски писац из XII столећа и једна од најистакнутијих личности културне историје у епоси династије Комнина. Он са ведрином која проистиче из горког и неумољивог поимања краткотрајности живота поручује своме читаоцу:

„Смеј се с презрењем над колоплетом судбине,
ругај се и непостојаности овоземаљских ствари,
али гледај, човече, да се не подсмеваш несрећи других.“⁷³

СВИ СЕ РАЗУМЕЈУ У СВЕ

У знаменитом делу *Познавање њприроге (Naturalis historia)* Плинија Старијег налази се занимљива епизода о најчувенијем хеленском сликару Апелесу, савременику Александра Великог. Једном приликом он је изложио неку своју слику и сакрио се иза ње како би могао да чује оцене и примедбе пролазника. Један обућар је имао замерку да обућа није добро насликана. Неоптерећен сујетом, а сматрајући обућара меродавним да изрекне такву критику, Апелес је одмах и са захвалношћу отклонио пропусте. Међутим, када је обућар, понесен нагло пробуђеном свешћу о сопственој вредности, проистеклој из чињенице да је славни сликар уважаио његову примедбу, наставио да износи своја запажања о неким другим стварима за које није био компетентан, хеленски сликар је изашао из свог заклона и оштро га прекорио: „*Ne sutor supra crepidam* (Обућар нека не суди изнад ципеле).“⁷⁴ Ова језгровита примедба постала је својеврсна метафора која језгровито и јасно упозорава да човек не треба да се меша у оно што не разуме.

Византинци су имали страст да жучно и острашћено расправљају о појединим апстрактним филозофским и богословским темама. Осим ретких, само су појединци били заиста и мериторно упућени у такве теме. У том смислу веома је занимљиво сведочанство чувеног кападокијског црквеног оца Григорија из Нисе које говори о својим утисцима из Цариграда 382. године. Био је то век великих христолошких распри о односима међу Светом Тројицом (Бог отац, Син Исус Христос и Свети дух). Григо-

⁷³ Soyter, *Humor und Satire*, 147. Уп.: Д. Ангелов – П. Тивчев, *Подбрани извори за историјата на Византија*, Софија 1974⁴, 294.

⁷⁴ *Naturalis Historia*, XXXV, 36, 12.

рије је записао: „Град је пун света који о стварима несхватљивим и неразумљивим говори по улицама, на трговима, на пијацама и на раскршћима. Ако уђем у неку продавницу и питам колико треба нешто да платим, одрже ми филозофско предавање о Сину рођеном или нерођеном од Оца. Ако се распитујем за цену хлеба, пекар ми одговара како је Отац, без сумње, већи од Сина. Ако затим у купатилу тражим да се окупам, ето тамошњег слуге који покушава да ми разјасни како је сигурно да је Син рођен ни из чега.“⁷⁵ Наравно, великом богослову су наведене мудријашке расправе о односима међу Светом Тројицом, у којима је читаво сложено и замршено питање изложено у прилично вулгаризованој и симплификованој варијанти, морале да зазвуче бласфемично и беспредметно.

Примедбе Јована Златоустог

И источни и западни историчари и теолози слажу се да је Јован Златоусти, цариградски патријарх (398–404), један од највећих хришћанских богослова. Међутим, западни аутори су каткад склони да нагласе, па можда чак и прецене, улогу бритког критичара оновременог друштва и строгог моралисте, а на рачун његовог богословља.⁷⁶ Јован Златоусти је умео да са задивљујућом лакоћом са езотеричних тема о односу Бога и човека склизне на раван свакодневице и надахнуто пише о изразито „овоземаљским“ стварима. У примедбама које се односе на паству налази се и одређена доза духовитости.

Јован Златоусти се залагао да његови верници буду украшени хришћанским врлинама: да живе скромно и побожно усредсређени, да им духовни самопрегор наткрили страст за јефтиним задовољствима, да не подлегну пред примамљивом привлачношћу разних порока. На пример, био против одласка на хиподром и уживања у коњицим тркама јер је то била омиљена забава некадашњих пагана. Приговарајући својој пастви због такве врсте окупљања, наглашавао је како их у томе не могу спречити ни немаштина, ни недостатак слободног времена, ни телесна слабост, ни бол у ногама. О апостолима и пророцима не знају ништа, примећује чувени духовник, а о коњима и јахачима расправљају не лошије од софиста.⁷⁷ На другом месту он потиштено, али с много духа, закључује: „Опет трке, и опет је наш скуп (у цркви) мањи!“⁷⁸

⁷⁵ А. Н. М. Jones, *The Later Roman Empire: A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford 1964, 964; Haldon, *Humour*, 67–68.

⁷⁶ *ODB*, II, 1057–1058 (B. Baldwin – A. Kazhdan – R. S. Nelson); *ЕП*, II, 887–889 (А. Т. Ракита).

⁷⁷ *РГ*, t. 54, col. 660–661; t. 64, col. 625. Такође в. А. А. Чекалова, *Востание Ника и социјално-политическая борба в Константинополе в конце V – первой половине VI в.*, Византийские очерки, Москва 1977, 161.

⁷⁸ *РГ*, t. 54, col. 756. Уп. *Култура Византии*, I (IV – первая половина VII в.), Москва 1984, 666 (А. А. Чекалова) /у даљем тексту: *Култура Византии*, I/.

За Јована Златоустог би се могло рећи да је био велики противник неких модних новина. Негде на граници IV и V века међу младим кицошима у престоници на Босфору ушле су у моду чизме које обвијају ногу, навезене блештавим свиленим нитима. Немајући нимало разумевања за младићку екстраваганцију, Јован Златоусти се отворено ругао овим помодарима. У жељи да своју обућу не огребу или да у блату не испрљају своју префињену одећу, они су опрезно ходали цариградским улицама. Јован Златоусти им, не без грубе злурадости, саветује да своје чизме стављају о врат или на главу јер ће их тако сигурно сачувати од прљања и оштећења.⁷⁹

Читајући придике и поуке Јована Златоустог стиче се утисак да се нарочито усредредио на критику женског рода. Сматрао је да се жене превише старају о накиту и брину о одећи. Истрајавао је на томе да није било ничег „што оне не би учиниле да би добиле лепе минђуше“.⁸⁰ Ишао је чак дотле да је забележио како су жене толико везане за своје драгоцености да су их волеле скоро исто као сопствену децу.⁸¹ Ово грубо и, наравно, претерано поређење, речит је пример прилично мизогених ставова цариградског патријарха.

Јован Златоусти је истицао да су богате жене волеле да се возе у кочијама у које су упрегнуте муле. Кочије су биле раскошно украшаване, па Јован Златоусти, не без сарказма, примећује да се иста пажња поклањала глави коња као и глави жене. С временом су жене постајале толико размажене, додаје Златоусти, да нису хтеле чак ни улицу да пређу пешке.⁸² Уколико би муж користио муле за нешто друго, па жене нису могле да се возе у кочијама, међу супружницима је долазило до затегнутих односа. Како луцидно примећује Јован Златоусти, у кући су царовали „потештеност, свађа и упорно ћутање“.⁸³

Рановизантијски моралиста не пропушта да истакне и женску суревњивост, односно склоност жена да се међусобно надмећу са својим евентуалним супарницама. Он каже како су жене досађивале својим мужевима упорним и сталним захтевима да им се купе „и хаљина, и беле муле, и златна запрежна опрема, скупља него сусеткина или жене истог положаја“.⁸⁴

Јован Златоусти је тамним тоновима умео да ослика и призоре из брачног живота. Тако он пише о домовима у којима многи и дан-данас воде рат, а потом додаје да се један са женом туче, другога син вређа, трећега брат. Притом се стиче утисак да цариградски архипастир највише разумевања има за главу породице – оца. На тај начин треба схватити и његове следеће речи: „Жена? Она само о хаљинама и злату размишља.

⁷⁹ PG, t. 58, col. 501. Уп.: Čekalova – Poljakovska, *Život i običaji*, 30.

⁸⁰ PG, t. 48, col. 787. Уп.: *Култура Византии*, I, 647 (А. А. Чекалова).

⁸¹ PG, t. 48, col. 787–788. Уп.: Čekalova – Poljakovska, *Život i običaji*, 33.

⁸² PG, t. 57, col. 79. Уп.: *Култура Византии*, I, 647 (А. А. Чекалова).

⁸³ PG, t. 48, col. 583. Уп.: Čekalova – Poljakovska, *Život i običaji*, 34.

⁸⁴ PG, t. 51, col. 192. Уп.: *Култура Византии*, I, 647 (А. А. Чекалова).

А син? Он о тестаменту и наслеђу. Слуга? Он о служби, раду и слободи. Глумци? Они о безобразном смеху, о неузддржљивости.⁸⁵

А, онда, као крунски аргумент следи позивање на највећи ауторитет средњег века – Библију – па Јован Златоусти подвлачи: „А да је зла жена казна наших грехова, сведок је *Свeйто йисмо*. Шта оно говори? Слушај: ‘Зла се жена даје грешноме мужу.’⁸⁶ Ето, како му се горак лек даје, лек који греховне сокове исцеђује.”⁸⁷ Чувени богослов прекорева паству и због тога што ремети достојанство хришћанских храмова јер их не разликује од других друштвених здања. У божју кућу се долазило исто као и на трг или у берберску радњу. Ту су се људи сусретали са својим рођацима, уговарали трговачке послове, размењивали новости, преносили гласине, док су се жене просто такмичиле у кокетном понашању. Јован Златоусти доноси и један парадоксалан закључак: „Ако мушкарац жели да заведе жену, ниједно место није подесније од цркве.”⁸⁸

Међутим, строгост Јована Златоустог, његова доследна храброст и беспрекорно понашање, с једне, и осуђивање раскоши и разобличавање разноразних порока и грехова, с друге стране, донели су му само невоље. Замерио се и самој царици Евдоксији, супрузи цара Аркадија (395–408), коју је јавно поистоветио са „Језавељом“ и „Иродијадом“,⁸⁹ двома веома негативним личностима из „Старог завета“. Језавеља је била феничанска принцеза удата за израелског владара Ахава, а по библијском предању, прототип је покварене, неправедне, насртљиве и окрутне жене.⁹⁰ Иродијада, унука Ирода Великог и сестра Ирода Агрипе I, два пута се удавала, оба пута за своје полустричеве. Захваљујући њеном утицају погубљен је Јован Крститељ, односно Јован Претеча, који је крстио Исуса Христа.⁹¹

Због сукоба са царицом Евдоксијом, Јован Златоусти је у августу 403. године први пут прогнан. То прогонство је кратко трајало јер се у престоници десио снажан земљотрес, што је схваћено као казна за неправедно поступање према цариградском првосвештенику. Уз то, уследили су и бурни протести верника који су свог архипастира волели и веома га уважавали. Међутим, већ у јуну следеће 404. године Јован Златоусти

⁸⁵ Јован Златоусти, *Изабране беседе на йсалме*, прев. А. Павловић, ред. А. Ђаковац, Београд 2004, 61 (у даљем тексту: Јован Златоусти, *Изабране беседе*).

⁸⁶ Сматра се да се ова опаска Јована Златоустог ослања на једно место у „Старом завету“: „Избављајући те од жене туђе, од туђинке, која ласка својим речима. Која оставља вођа младости своје, и заборавља завет Бога својега. Јер к смрти води дом њезин и мртвима стазе њезине. Ко год уђе к њој не враћа се, нити излази на пут животни“ (Приче Соломунове, II, 16–19).

⁸⁷ Јован Златоусти, *Изабране беседе*, 15–16.

⁸⁸ *Култура Византии*, I, 652 (А. А. Чекалова).

⁸⁹ *ODB*, II, 1057 (B. Baldwin – A. Kazhdan – R. S. Nelson).

⁹⁰ О. Mandić, *Leksikon judaizma i kršćanstva*, Zagreb 1969, 228–229.

⁹¹ *ЕП*, II, 793 (Р. Ракић).

поново је отеран у прогонство, из којег се никад није вратио. Упокојио се у једном селу у далекој Јерменији 407. године.⁹²

Михаило Псел – „византијски Волтер“

О Михаилу Пселу, филозофу, историчару, државнику и једном од најбриљантнијих умова које је подарила византијска цивилизација, његови савременици и модерни истраживачи изрицали су различите, често и врло контроверзне оцене: „човек непријатан и надмен и не увек захвалан за милост царева“, „лакомислен, талентован, но изузетно циничан“, „човек без принципа, способан да хвали и куди једну исту ствар“, „у Пселу су се оваплотиле све врлине и мане грчког духа“, „Пселова душа је осећајна као код жена, и мека као восак“.⁹³ Упоредљиван је са Вилијемом Шекспиром, Франсоа Волтером, Вилхелмом Лајбницом, Барухом Спинозом, Фјодором Достојевским.⁹⁴ Премда су таква поређења у приличној мери произвољна, сама по себи говоре о изузетној личности чувеног Византинца.

Михаило Псел је у своме делу *Хронографија* веома сликовито описао византијске цареve од 976. до 1078. године. Са пуно духа, каткад и грубе малиције, али свакако мајсторски вајао је њихове ликове дајући им упечатљиву реалност лишену непотребног удвориштва. На пример, за Константина VIII истиче да је био „роб стомака и љубавног наслађивања“.⁹⁵ О његовом старијем брату Василију II, једном од највећих византијских царева, уз разне хвалоспеве бележи и следеће: „Његова реч није била глатка, није заокруживао реченице и није приповедао опширно и течно, већ је попут сељака и налик неком неуком човеку запињао и правио паузе“.⁹⁶ Описујући цара Михаила V Калафата (1041–1042), Псел наглашава да је био „попут Пигмеја који себе сматра Хераклом“.⁹⁷ Подсетимо се да су Пигмеји митски народ на јужним обалама Океана, да су ниског раста, високи једну до две стопе, црне коже и длакави по целом телу и да ратују са ждраловима, док је Херакле Зевсов син и најславнији грчки јунак, идеал мушке снаге, храбрости и врлине.⁹⁸

⁹² ODB, II, 1057 (B. Baldwin – A. Kazhdan – R. S. Nelson).

⁹³ В. Јанићијевић, *Византијска ученост и филозофија. Зборник радова*, Београд 2012, 75. Такође в.: С. Мешановић, *Говор шела у Пселовој „Хронографији“*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац, 10–13. мај 2000, Београд–Крушевац 2002, 299–306; Михаил Псел, *Хроника*, прев. с руског К. Никчевић, Подгорица 2000, 7 сл.; М. Репajiћ, *Болесни царева у Хронографији Михаила Псела*, Византијски свет на Балкану, књ. II, Београд 2012, 333–348.

⁹⁴ Я. Н. Любарский, *Михаил Пселл. Личность и творчество*, Москва 1978, 3 сл.

⁹⁵ Psello, *Imperatori di Bisanzio*, I, 64. Уп. Р. Радић, *Сѣрах у њозној Византији*, 1180–1453, I, Београд 2000, 102 (у даљем тексту: Радић, *Сѣрах*).

⁹⁶ Psello, *Imperatori di Bisanzio*, I, 52–54. Cf. С. Head, *Imperial Byzantine Portraits. A Verbal and Graphic Gallery*, New Rochelle, New York 1982, 90–92.

⁹⁷ Psello, *Imperatori di Bisanzio*, I, 148.

⁹⁸ Д. Срејовић – А. Цермановић-Кузмановић, *Речник грчке и римске митологије*, Београд 1979, 340, 460–470 (у даљем тексту: Срејовић – Цермановић-Кузмановић, *Речник митологије*).

Оркестар, *Историја* Јована Скилице, XII/XIII век

Псел је умео да веома оштрим тоном казује о нижим слојевима византијског друштва, па на једном месту јадикује како је племенитост потпуно занемарена и како Византинцима владају људи који су тек недавно скинули овчију кожу и они који су купљени од варвара,⁹⁹ док се заповедање великим војскама не поверава Периклима и Темистоклима, него презреним Спартанцима.¹⁰⁰ Сличну стилску фигуру срећемо на размеђу XII и XIII столећа у једном похвалном слову које је у лето 1200. године Никита Хонијат држао у част цара Алексија III Анђела (1195–1203). Учени беседник каже да је Иванко, бугарски бољар који је пребегао у Византију и до јуче се облачио и обувао у овнујску и волујску кожу, маштао о пурпурној одећи и црвеним ципелама које су биле обележја власти византијског цара и које је само цар смео да носи.¹⁰¹ У ставу обојице византијских писаца преплићу се и допуњују аристократско ниподаштавање и интелектуална згађеност.

У многе приручнике византијске историје ушао је немилосрдни цинизам који је Михаило Псел испољио према василевсу Роману IV Диогену

⁹⁹ Psello, *Imperatori di Bisanzio*, II, 78. Cf. D. Eremić, *Byzantine Humor with Reference to Michael Psellos' „Chronography“, Anna Komnene's „Alexiad“ and Eustathios of Thessaloniki's „The Capture of Thessaloniki“*, M. A. Thesis in Medieval Studies, Central European University, Budapest 2001, 21 (у рукопису).

¹⁰⁰ Psello, *Imperatori di Bisanzio*, II, 78.

¹⁰¹ Nicetae Choniatae *Orationes et epistulae*, ed. J. A. van Dieten, Berolini 1972, 60, 26–27. Уп.: Р. Радић, *Обласни јосифогари у Византији крајем XII и у њрвим деценијама XIII века*, Зборник радова Византолошког института 24–25 (1986) 186 н. 33.

(1068–1071). У бици код Манцикерта, у августу 1071. године, цара су Селџуци не само поразили него и заробили. Он је уз откуп успео да се избави и врати у Византију, али је непријатељски дочекан, па је избио грађански рат. Ипак, Роман IV обуставио је борбу када му је противничка страна обећала личну безбедност. Поуздавши се у писмо на које су у име новог цара Михаила VII Дуке (1071–1078) своје потписе ставила тројица митрополита, он је кренуо према Цариграду. Међутим, на путу према византијској престоници је ухваћен и усијаним гвожђем свирепо ослепљен, што је био вероломан и крајње недостојан гест цариградске владе. „Превазишавши самог себе у цинизму“, Псел је несрећном василевсу упутио писмо у коме му честита на томе што му је „Бог одузео очи да би му даровао вид небеске светлости“.¹⁰² Роман IV Диоген је убрзо преминуо од страшних рана.

ГРАДСКА ВРЕВА

Док су у античким градовима улице у првом реду биле својеврсне саобраћајне артерије, византијске улице добијају још једну функцију: постају средиште трговине. То је била новина, несвојствена античким градовима, где је центар трговине била агора. Почетком VI века у многим местима градски тргови губе значење трговачког центра, а трговина се премешта на улице.¹⁰³ У Цариграду, у средишњем делу главне улице Месе, која је била са колонадама, налазиле су се бројне занатске радње и у току дана увек је владала велика гужва и било је веома бучно.

Покушајмо да замислимо бројне житеље „царице градова“ који се крећу препуним улицама и галаму продаваца који им здушно препоручују своју робу. Како бележи Теодор Продром, византијски песник из средине XII века, могли су се чути торбари, чија је вика надалеко одјекивала, затим продавац сурутке који је, с тиквом на леђима, хитао и викао из свег гласа: „Жене, узмите сурутку!“¹⁰⁴ Ту су, потом, и продавци тканина и млинова за бибер који ужурбано корачају престоничким улицама и громко, али и донекле удворички, узвикују: „Госпође и раднице, добре домаћице, приђите, узмите тканине за засторе и моје млинове да мељете свој бибер.“¹⁰⁵

У тој гужви, међу свим тим људима који некуд журе, налазио се и улични кројач коме су са разних страна довикивали: „Овамо, мајсторе! Дођи овде! Окрпи ми хаљину и узми што је твоје!“¹⁰⁶ Ту су и носачи који по васцели дан тегле разнолик терет, а увече за награду добију добар комад хлеба, пуну чашу вина и добар оброк гулаша. И код пекарке су се

¹⁰² Острогорски, *Историја*, 326.

¹⁰³ *Култура Византии*, I, 634 (А. А. Чекалова).

¹⁰⁴ Дил, *Византијске слике*, 437.

¹⁰⁵ *Ист.*

¹⁰⁶ *Ист.*

могли чути занимљиви разговори: „Госпођо, госпа пекарка, ја нисам Ваш муж, али, дедер, дајте ми да грицкам мало тога лепог белог хлеба!“¹⁰⁷ Укратко, ту дефиљује и врви један фамилијарни Цариград, живахан и непрестано у гужви, ту долазе до изражаја људска блискост и непосредност према ближњима, ту се могу чути домишљате и пецкаве, али не и увредљиве изјаве, ту, дакле, пулсира стварни свакодневни живот и буја врцави дух. Тај се „демос“, наравно, у великој мери разликује од уштогљености оног света који живи на царском двору и у палатама највиших достојанственика Византијског царства.

ВОЈНИК И ЦАР

О врцавости духа обичног Византинца казује занимљива епизода коју доноси византијски писац XI века Јован Скилица. Он наводи како је једном приликом чувени војсковођа и византијски цар Нићифор II Фока (963–969) на неком пољу обучавао војску када му је пришао седокоси старац и замолио га да буде примљен међу војнике. Цар га је запитао како то да он, који је толико стар, може да тражи да буде увршћен у војнике.¹⁰⁸ Наравно, полазило се од тога да војник који мора да одговори свим искушењима које доносе ратни походи, дуга логоровања и исцрпљујући маршеви мора бити млађи човек у расцвету својих физичких снага, кадар да издржи све напоре.

Међутим, довитљиви старчић је био приправан и није се дао збунити. Он је оштроумно и спремно одговорио чувеном василевсу: „Ја сам сада неупоредиво јачи него када сам био младић.“ Оваква изјава је донекле збунила и самог цара, па је помало зачуђено питао „Како то?“ Виспрени и времешни кандидат за војника духовито је одговорио: „Због тога што сам некада жито купљено за једну номизму (византијски златник) носио тако што бих га натоварио на два магарца, а за твога царевања жито купљено за једну номизму без напора могу носити на властитим леђима.“¹⁰⁹ Нићифор II Фока, који је добро схватио дошљакову ироничну примедбу на пораст цене жита у Византији, задржао је присебност и достојанствено се удаљио не дозволивши да се примети било какав знак његове збуњености. Иначе, добро је познато да су владавину овога цара обележили не само прилично велико поскупљење намирница него и губитак вредности византијског новца.¹¹⁰

¹⁰⁷ *Исѿо*.

¹⁰⁸ Ioannis Scylitzae synopsis historiarum. Rec. I. Thurn, Berolini et Novi Eboraci 1973, 278.

¹⁰⁹ *Ibid.*

¹¹⁰ Острогорски, *Исѿорија*, 278.

О АУТОРУ

Радивој Радић (1954) дипломирао је на Филозофском факултету у Београду, група за историју, 1980. године. Магистарски рад под насловом *Обласни јосјодари у Византији крајем 12. и у њрвим деценијама 13. века* одбранио је 1985. године. Током 1985/1986. као стипендиста грчке владе боравио је седам месеци на научном усавршавању у Атини. Докторску дисертацију *Време Јована V Палеолоја (1332-1391)* одбранио је на Катедри за византологију Филозофског факултета у Београду 1991. године. Школску 1997/1998. провео је на усавршавању у Центру за византијске студије Дамбартон Оукс у Вашингтону (САД).

Редовни је професор Филозофског факултета у Београду и шеф Катедре и семинара за византологију. Предаје Историју Византије и на Филозофском факултету у Бања Луци и Филозофском факултету у Источном Сарајеву (Пале). Гостујући је професор на Православном богословском факултету у Београду.

Учествовао је на педесетак међународних научних скупова у земљи и иностранству и до сада је објавио око две стотине научних и стручних радова у домаћим и иностраним часописима. Превасходно се бави позновизантијском историјом и везама између Византије и јужнословенских земаља у касном средњем веку, као и темама из свакодневног живота у византијском свету. За књигу *Време Јована V Палеолоја (1332-1391)* године 1993. добио је Октобарску награду града Београда за науку. За књигу *Сјрах у њозној Византији, 1180-1453, I-II* добио је награду „Лаза Костић“ на Новосадском сајму књига, награду „Светозар Милетић“ за публицистику и награду Вукове задужбине за науку (2000).

Објавио је и књиге *Из Царирада у српске земље*. Студије из византијске и српске историје (2003, друго издање 2012. године), *Срби њре Агама и њосле њеја* (2003, друго допуњено издање 2005, треће допуњено издање 2011. године), *Византија: њурјур и њериаменњ* (2006, друго издање такође 2006, треће издање 2007. године), *Царирад. Приче са Босфора* (2007, друго издање 2008. године), *Јован V Палеолој, византијски цар (1341-1391)* (2008), *Византија и Србија: њламен и одсјаји* (Београд 2010), *Константин Велики – надмоћ хришћансњва* (Београд 2010), *Црно сњолеђе. Време Јована V Палеолоја (1332-1391)* (Београд 2013).

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР.....	3
I И ВИЗАНТИНЦИ СУ УМЕЛИ ДА СЕ ШАЛЕ.....	5
Смех није нешто недолично – О смеху, комици и хумору, научно – Треба се радовати животу – Да ли је зло смејати се? – Сви се разумеју у све – Примедбе Јована Златоустог – Михаило Псел – „византијски Волтер“ – Градска врева – Војник и цар – Морнар и син – Муж, жена и љубавник – Жена и двојица љубавника – Муж у подређеном положају – Лакрдијаш и василевс – Венецијанци и Манојло I Комнин – Лопов и гостионичар – Гротескна сцена – Заједљивост епиграма – Бајалице као ругалице – Исмејани евнух – Демокрит или Хераклит: смех или смраченост? – Иронични Димитрије Кидон – Оштроумност басни – Дубровчани као чапље – (Не)могући сусрет: Тимарион у подземном свету – Мим и његове чаролије – Тела налик на пун месец – Нетрпељиви суседи – Исмевање царева – Византинци и „Nomen est omen“ – Филогелос - „љубитељ смеха“ – Схоластик - (анти)јунак византијских шала – Глупост је вечна – Тврдичлук није на цени – Бити оно што ниси – Лекарима поруге – Надмоћ духовитости.	
II ИЗ ВИЗАНТИЈСКОГ МЕДИЦИНСКОГ ТРАКТАТА (XI–XIV ВЕК)	69
Ко је здрав? – Византијска медицина – Ах, ти лекари! – Хируршки захвати – Санитет у Византији – Болнице – Историчари и костобоља – Тимарион: мртав или жив? – Како против гојазности? – Медицински трактат – Теоретска образложења – Кретање, само кретање – Вино уз обед – Савети трудницама – Новорођенче – Телавост и друге невоље – Савети за добар сан – Анестезија – Практичан приручник.	
III СЕДАМНАЕСТ ПРОСОПОГРАФСКИХ БЕЛЕЖАКА О ОБИЧНИМ ЛУДИМА ИЗ ВИЗАНТИЈСКЕ ИСТОРИЈЕ.....	113
Отресита удовица – Плаховити Темел – Никита који не слуша оца – Подмукли Ноје – Горостасни евнух – Срчани Араватис – Ана хоће да се разведе – Злосрећни Драган – Несташни ученик – Племенита „Скиткиња“ – Лазарет – Јуначна Макурено – Одани Кипарисиот – Чтец Василије – Несрећна Вергилина – Муслиман-католик Антоније – Сирота Хрисовергина.	
IV САВЕТИ ВИЗАНТИЈСКЕ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ЕНЦИКЛОПЕДИЈЕ X ВЕКА	153
Живети на селу – Византијска пољопривреда – Геопоника – Годишња доба – Какво ће сутра бити време? – Биће дуга зима – О ветровима – Како се заштитити од града – Одабир радника – Где треба саградити кућу? – О трагању за водом – Гдегод згодно место нађеш ти дрво посади! – О врстама земље – Из месеца у месец – Како виноград заштитити од штеточина – Против пијанства – Мали савети - велика корист – Маслина - свето дрво – Квргаво стабло – Маслина у Геопоники – Маслина у тестаменту – И потреба и уживање – Ко више воли масну и љуту храну? – Гурман из подземног света – Забрањено, али... – Свињско и остала меса – Мали закључак.	

V ЧАСОВИ И ДАНИ, МЕСЕЦИ И ГОДИНЕ	205
Закупљеност временом – Шта је време? – Од антике ка средњем веку – Линија, а не кружница – Теодор Метохит о времену – Чије је време? – Људи ће увек мерити време – Када је створен свет? – Некада је све било боље – „У оно доба“ или „мало касније“? – Време у византијским загонеткама – У који час? – Даљине мерене данима – Тегобна старост.	
VI ВИЗАНТИЈСКИ САНОВНИК	261
Феномен сна – Фројд, Јунг и Сонди – Сан и смрт – Источњачка чаролија сна – Сан у Светом писму – Ониричко наслеђе – Византинци и снови – Разврставање снова – Три сна из IV столећа – Снови као царска пропаганда – Један пример са Запада – Папа је уснио одрпанца оријашке снаге – „Ноћна мора“ Стефана Душана – Султан који је веровао у сневе – Како до лепшег живота? – Да ли се снови могу тумачити? – Треба ли веровати сановницима? – Византијски сановници – Сановник цара Манојла II Палеолога – Фауна у сновима – А флора? – Сањати људе – Ако се сањају предмети – Шта значи сањати делове тела? – Сан или јава?	
ИНДЕКС	307
О АУТОРУ	323